

**Η συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική
ζωή της Κέρκυρας (16ος-19ος αιώνας)**

*Ελλάδα Κοντουδάκη, Μαρία Κωνσταντινίδη,
Καλλιόπη Πιλίλη*

doi: [10.12681/p.i.24787](https://doi.org/10.12681/p.i.24787)

To cite this article:

Κοντουδάκη Ε., Κωνσταντινίδη Μ., & Πιλίλη Κ. (2020). Η συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική ζωή της Κέρκυρας (16ος-19ος αιώνας). *Peri Istorias*, 6, 103–113. <https://doi.org/10.12681/p.i.24787>

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ
ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ (16ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)

Η θέση της γυναίκας στην οικονομική ζωή της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας έχει ελάχιστα μελετηθεί από τους ιστορικούς. Η παρούσα εργασία¹ επιχειρεί να εξετάσει ακριβώς αυτό το θέμα για την περίοδο από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα.² Από το ογκώδες νοταριακό υλικό των Γ.Α.Κ. του Νομού Κέρκυρας και για τις ανάγκες της έρευνας στο πλαίσιο του προγράμματος που αναφέρθηκε κατωτέρω, έχουν δειγματοληπτικά μελετηθεί συμβολαιογραφικές πράξεις από τρεις νοταρίους της πόλης³ και πέντε της υπαίθρου⁴ για τον 16ο αιώνα, από τέσσερις νοταρίους της υπαίθρου⁵

¹ Αποτελεί τον συνδυασμό δύο προγενέστερων ανακοινώσεων, οι οποίες παρουσιάστηκαν στις δύο Ημερίδες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος: «Φύλο Πυθαγόρας II – Ενίσχυση Ερευνητικών Μονάδων στα Πανεπιστήμια», *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα. Οικονομικές δραστηριότητες και κοινωνική αναπαραγωγή (17ος-19ος αιώνας)*. Η ανακοίνωση της Ελλάδας Κοντουδάκη και της Μαρίας Κωνσταντινίδη, με τίτλο «Η ενεργός συμμετοχή της γυναίκας στην οικονομική ζωή της Κέρκυρας κατά τον 17ο αιώνα: Το παράδειγμα της Μαρούλας Παπαδάταινας», είχε παρουσιαστεί στην Ημερίδα που πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου στην Κέρκυρα στις 11 Απριλίου 2006, ενώ η ανακοίνωση της Μαρίας Κωνσταντινίδη και της Καλλιόπης Πιλήλη, με τίτλο «Η συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική ζωή της Κέρκυρας (16ος-19ος αιώνας)», παρουσιάστηκε στην Ημερίδα που πραγματοποιήθηκε στις 17 Απριλίου 2008 και πάλι στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

² Το ίδιο θέμα αναπτύσσεται για την περίοδο 17ος-19ος αιώνας από τον Σπυρίδωνα Γ. Πλουμίδη στο βιβλίο: *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Κέρκυρα 2008, σσ. 107-122.

³ Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κερκύρας (στο εξής Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ.), «Συμβολαιογραφικά», φάκ. 4, υποφάκελος 7, διάφοροι συμβολαιογράφοι, Πέτρος Αγαπητός, *Εμμανουήλ Τοξότης Νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο. Πράξεις των ετών 1500-1503*, εκδίδει Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2007. *Αντώνιος Σπυρής, νοτάριος και πρωτοπαπάς Κερκύρων. Πρωτόκολλο (1560-1567)*, εκδίδουν Ισιδώρα Βέρρα κ.ά., Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2007.

⁴ Γεώργιος Ε. Ροδολάκης, Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», *Ανάπτυπο από την επετηρίδα του ΚΕΙΕΔ της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 32 (1996), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1996, σσ. 207-339. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Γεώργιος Ε. Ροδολάκης, Δήμητρα Π. Καραμπούλα, «Οι πράξεις του νοταρίου Καρουσάδων Κέρκυ-

και δύο της πόλης⁶ για τον 17ο αιώνα, οκτώ νοταρίους της πόλης⁷ και τρεις της υπαίθρου⁸ για τον 18ο αιώνα και τρεις νοταρίους της πόλης⁹ για τον 19ο αιώνα. Αυτή ακριβώς η δυσαναλογία νοταρίων υπαίθρου και

ρας πρωτοπαπά Φιλίππου Κατωϊμέρη (1503-1507)», *Ανάτυπο από την επετηρίδα του ΚΕΙΕΔ της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 33 (1997), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 7-436. Δήμητρα Π. Καραμπούλα, Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Αρσενίου Αλεξάκη (1513-1516)», *Ανάτυπο από την επετηρίδα του ΚΕΙΕΔ της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 34 (1998), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1998, σσ. 9-126. Μιχάλης Χρ. Χρυσικόπουλος, *Μοναστηριώτης Κωσταντίνος. Νοτάριος Λευκίμμου. Nodari dell' isola. Σωζόμενες πράξεις 1506-1516*, Λευκίμμη 2010. *Δημήτριος Φαρμάκης. Νοτάριος και πρωτοπαπάς Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας. Πρωτόκολλο των ετών 1515-1525*, εκδίδουν Ευθύμιος Κ. Λίτσας – Ευδοκία Χ. Λεοντιάδου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011.

⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Β57, νοτάριος και ιερέας Αυγουστίνος Βασιλάκης, Συναράδες. Στο ίδιο, φάκ. Κ248, νοτάριος και ιερέας Ευστάθιος Κάντας, Λευκίμμη. Στο ίδιο, φάκ. Β96, νοτάριος και ιερέας Γεράσιμος Βλάσης, Λευκίμμη. Στο ίδιο, φάκ. Π 223-224, νοτάριος και πρωτοπαπάς Παύλος Πετρούτσος, Ζυγονός.

⁶ Ό.π., φάκ. Σ114, νοτάριος Νικόλαος Σκιαδάς, Γαρίτσα. *Μαρτίνος Γεώργιος. Νοτάριος Κέρκυρας. Πράξεις Πρωτοκόλλου (1675-1684)*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, εκδίδει Θεοδώρα Κουρή, επόπτες καθηγητές: Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη – Ιωάννης Μαυρομάτης – Αγαμέμνων Τσελίκας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Π.Μ.Σ. «Μεθοδολογία Κριτικής και Έκδοσης των Ιστορικών Πηγών», Κέρκυρα 2010.

⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Α513, Α521, νοτάριος Βικέντιος Ασπρέας, πόλη. Στο ίδιο, φάκ. Ρ27, νοτάριος Σπυρίδων Ροδίτης, πόλη. Στο ίδιο, φάκ. Π27, νοτάριος Αρτέμιος Παλατιανός, πόλη. Στο ίδιο, φάκ. Δ81, νοτάριος Σπυρίδων Δραζίνος, πόλη. Στο ίδιο, φάκ. Α103, νοτάριος Σπυρίδων Ανδρώνης, πόλη. Στο ίδιο, φάκ. Σ93, νοτάριος Δον Ιάκωβος Σάρος, πόλη. Στο ίδιο, φάκ. Β181, νοτάριος Φώτιος Βραδής, πόλη. *Σπυρίδων Βερβιτζιώτης. Νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο (1741-1744)*, εκδίδει Καλλιόπη Σ. Πιλιλίη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2009.

⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Λ3, νοτάριος Ιάκωβος Λαγκαδίτης, Κουραμάδες. Στο ίδιο, φάκ. Τ110, νοτάριος Νικόλαος Τσέπερης, Αγραφοί. *Πρωτόκολλο του Αρσένιου Παπικινού, νοταρίου Ποταμού Κέρκυρας 1742-1743*, αδημοσίευτη διπλωματική Εργασία, εκδίδει Όλγα Κατσένη, επόπτες Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη – Ιωάννης Μαυρομάτης – Αγαμέμνων Τσελίκας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Π.Μ.Σ. «Μεθοδολογία Κριτικής και Έκδοσης των Ιστορικών Πηγών», Κέρκυρα 2011.

⁹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Α605, νοτάριος Πέτρος Ασπρέας, πόλη. Στο ίδιο, φάκ. Β129, νοτάριος Αντώνιος Βόντας, πόλη. *Νοτάριος Αυγουστίνος Γαβαλάς, πόλη στο: «Πηγές για την Ιστορία των Γυναίκων της Κέρκυρας (17ος-19ος αιώνας)»*, ηλεκτρονική έκδοση πηγών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος: «Πυθαγόρας ΙΙ, Γυναίκες και Γάμος στην Κέρκυρα: οικονομική δραστηριότητα και κοινωνική αναπαραγωγή (17ος-19ος αιώνας)», επιστημονική υπεύθυνη Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2008, σσ. 219-221.

πόλης για τους αιώνες που εξετάζουμε, σε συνδυασμό με το περιορισμένο δείγμα των χρησιμοποιούμενων πηγών σε σχέση με το τεράστιο σωζόμενο αρχαιολογικό υλικό, θεωρούμε ότι δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών στατιστικών πορισμάτων. Είναι συνεπώς πιθανό η επέκταση της έρευνας να οδηγήσει σε τροποποίηση των συμπερασμάτων.

Αντικείμενο της μελέτης μας υπήρξαν οι πράξεις στις οποίες η γυναίκα είναι μόνη της η κύρια ή έστω μία από τους κύρια συμβαλλόμενους, και όχι οι πράξεις στις οποίες γίνεται απλά έμμεση αναφορά σε αυτήν: «γυναικί όνόματι» κ.λπ., οσάκις δηλαδή ο σύζυγος ή κάποιος πληρεξούσιος διαχειρίζεται ουσιαστικά αυτόνομα οικονομικά θέματα γυναικών. Σύμφωνα με τα ανωτέρω διαπιστώθηκε ότι από το σύνολο των πράξεων των υπό εξέταση νοταρίων του 16ου αιώνα το 13,5% από αυτές αφορά σε οικονομικές δραστηριότητες γυναικών. Η παρουσία τους παρατηρείται ελαφρά αυξημένη στους νοταρίους της πόλης, ενώ με την πάροδο των χρόνων γίνεται ενεργότερη στην οικονομική ζωή του νησιού. Έτσι, κατά τους επόμενους αιώνες (17ο-19ο) το ποσοστό ανέρχεται περίπου στο 25% επί του συνόλου των πράξεων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στο κατάστιχο του νοταρίου πόλης Νικολάου Σκιαδά (αρχές 17ου αιώνα) από το σύνολο των 867 πράξεων στις 260 εμπλέκονται γυναίκες. Οι υπόλοιπες πράξεις, όπου συμβαλλόμενοι είναι άνδρες, έχουν παρόμοιο αντικείμενο με αυτές που συντάχθηκαν για γυναίκες, με περισσότερο όμως πολύπλοκες εμπορικές συμφωνίες, όπως βλησίδια και συντροφίες.

Οι πράξεις στις οποίες κυρίως εντοπίζονται οικονομικές δραστηριότητες γυναικών, είναι οι δωρεές, τα πληρεξούσια, τα δάνεια, οι αγοροπωλησίες κ.λπ. Από αυτές ενίοτε αναδύεται η εικόνα μιας γυναίκας συνηθέστερα ευγενικής καταγωγής, περισσότερο δραστήριας, με συχνότερη και ενεργότερη συμμετοχή. Αντιθέτως, οι γυναίκες χαμηλότερης κοινωνικής προέλευσης φαίνεται συνήθως να παραμένουν περιχαρακωμένες στο στενό οικογενειακό τους περιβάλλον χωρίς να αναλαμβάνουν προσωπικές πρωτοβουλίες. Ωστόσο, δεν λείπουν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η έγγαμη γυναίκα είναι η κύρια συμβαλλόμενη, ενώ ο σύζυγός της, παρ' ότι παρευρίσκεται, απλά συναινεί στη συντασσόμενη πράξη. Εμφανής είναι, επίσης, η διαφοροποίηση ανάμεσα στις γυναίκες της πόλης και της υπαίθρου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεσπόζει η παρουσία της χήρας η οποία, απαλλαγμένη από την κηδεμονία του συζύγου, ως «γυνή χήρα και εις τήν έξουσία αὐτῆς» και «ὡς κυβερνήτρα τῶν παιδιῶν αὐτῆς», αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και έχει τη δυνατότητα και την ανεξαρτησία να επιληφθεί των οικογενειακών της ζητημάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως θα δούμε διεξοδικότερα παρακάτω, είναι αυτό της χήρας Μαρούλας Παπαδάτενας από την Παλαιόπολη της Κέρκυρας, η οποία διεκπεραιώνει αυτοπροσώπως τις οικονομικές της υποθέσεις, και μάλιστα με επιτυχία,

όπως τεκμηριώνεται από τις 36 συμβολαιογραφικές πράξεις του καταστίχου του νοταρίου Σκιαδά του 17ου αιώνα, στις οποίες συμμετέχει.

Η έρευνά μας αρχικά επικεντρώθηκε στα συμβόλαια που ανήκουν στην κατηγορία των «πληρεξουσίων», μια κατηγορία αρκετά σημαντική, γιατί μέσα από αυτή καταδεικνύεται το ποσοστό των γυναικών που διαχειρίζονταν αυτοπροσώπως τις προσωπικές τους υποθέσεις, σε σύγκριση με εκείνη τη μερίδα των γυναικών που όριζαν άνδρες για να τις εκπροσωπήσουν με γενικό ή ειδικό πληρεξούσιο. Από την έρευνα προκύπτει ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό πληρεξούσια συνέτασσαν χήρες γυναίκες, ανύπανδρα ορφανά κορίτσια και σπανιότερα έγγαμες. Συνήθως έθεταν ως «κουμέσιους», δηλαδή ως πληρεξούσιους εκπροσώπους, που θα αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση των οικονομικών τους υποθέσεων, άνδρες που είτε ανήκαν στο συγγενικό τους περιβάλλον είτε προέρχονταν από ανώτερη κοινωνική τάξη και χαρακτηρίζονταν με τον τίτλο «μισέρ» ή «ευγενής», καθώς και ιερείς. Ενίοτε συνέτασσαν τα πληρεξούσια από κοινού με τον σύζυγο ή άλλα πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος, κυρίως στις περιπτώσεις που οι νομικές διαδικασίες αφορούσαν στη διεκπεραίωση κοινών περιουσιακών υποθέσεων. Στην ύπαιθρο η γυναίκα συνέτασσε κατά κύριο λόγο γενικά πληρεξούσια ορίζοντας «κουμέσιο ως ίδιον αὐτῆς σώμα», ο οποίος θα την εκπροσωπούσε σε κάθε υπόθεσή της. Από τα 129 πληρεξούσια που συναντήσαμε σε νοταρίου της υπαίθρου για τους τρεις αιώνες, μόνο τα 23 είναι ειδικού χαρακτήρα και αφορούν σε συγκεκριμένη υπόθεση. Αυτό φανερώνει σε κοινωνικό επίπεδο μια θέση της γυναίκας με περιορισμένη συμμετοχή, πρωτοβουλία, ελευθερία κίνησης και δράσης. Αντιθέτως, στην πόλη παρατηρούμε ότι τα πληρεξούσια είναι πολύ λιγότερα και κυρίως ειδικού χαρακτήρα, δηλαδή για συγκεκριμένες υποθέσεις, π.χ. για εξόφληση χρεών και διακανονισμό περιουσιακών στοιχείων. Σπανίως απαντούν περιπτώσεις κατά τις οποίες ορίζεται γυναίκα πληρεξούσιος· εντοπίστηκαν μονάχα 6 γυναίκες στα 235 συνολικά πληρεξούσια που μελετήθηκαν. Σε μία από αυτές ο «ιερομόναχος κυρ Άνθιμος Μονοβασιώτης ἔθετε καθολικὴ πληρεξούσιο τὴν κυράτσα Ἔρω, θυγάτηρ τοῦ ποτὲ μισέρ Στεφανῆ Πολυλά» για το μοναστήρι της Λαμποβίτισσας και του Ταξιάρχη.¹⁰

Όσον αφορά στις δωρεές, διαπιστώνουμε ότι αυτές πραγματοποιούνταν κυρίως από άγαμες γυναίκες που είχαν γίνει μοναχές, ακολούθως από χήρες και σπανιότερα από έγγαμες και ανδρόγυνα. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για γυναίκες που ανήκαν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.

¹⁰ Αντώνιος Σπυρής, ό.π., σσ. 146-147.

Συνήθως φαίνεται να αφιερώνουν «διὰ τὴν ψυχὴν» τους είτε σε εκκλησίες είτε σε μοναστήρια μερίδιο από την προίκα τους ή την υπόλοιπη περιουσία τους. Οι διαθέτριες με αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζαν τον ενταφιασμό και τη μνημόνευσή τους, τη σωτηρία της ψυχής τους και περιόριζαν την πιθανότητα να περιπέσουν σε λήθη. Άλλοτε οι δωρεές απευθύνονταν σε πρόσωπα του συγγενικού τους περιβάλλοντος, προκειμένου σε αντάλλαγμα να εξασφαλίσουν φροντίδα μέχρι το τέλος της ζωής τους, όπως συχνά όριζαν με σαφήνεια. Οι δωρεές δεν ήταν πάντοτε μεγάλης αξίας, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, ήταν όμως σημαντικές για κάποιες γυναίκες της υπαίθρου ή κατώτερων κοινωνικά τάξεων: Π.χ. δώριζαν ένα κομμάτι ύφασμα ή μία ελιά, αλλά και ένα ή περισσότερα χωράφια, αμπέλια ή ελαιόδενδρα, χρήματα για επισκευές εκκλησιών και έξοδα λειτουργίας τους, ετήσιες προσφορές σε είδος, λάδι ή σιτάρι κ.λπ. Οι μοναχές, κατά το έθος, αφιέρωναν στο μοναστήρι την προίκα τους. Αξιοπρόσεκτη είναι η ιστορία που σχετίζεται με έναν αμπελώνα τον οποίο είχε δωρίσει στη μονή «Ελαμποβήτησας» η ποτέ Διονυσία μοναχή, κατά κόσμον χήρα του καπετάν Θανάση.¹¹ Το αμπέλι αυτό είχε αποκτήσει ο σύζυγός της από χρέος του κυρ Πιέρου Βλάχου. Αργότερα, ο κυρ Πιέρος Βλάχος εμφανίστηκε «δακρύων έκλιπαρώντας μετά τέσσερας αὐτοῦ θυγατέρας», ώστε να του επιστραφεί το χωράφι, δίνοντας στο μοναστήρι το χρέος (σε σολδία) που όφειλε στον καπετάν Θανάση. Οι μοναχές έκαναν τελικά δεκτό το αίτημά του. Σε δύο ακόμα περιπτώσεις εντοπίσαμε γυναίκες οι οποίες ως ανάδοχες προσέφεραν χρήματα ή υλικά αγαθά στα βαπτιστήρια τους.¹²

Αρκετές ήταν οι γυναίκες που λόγω χηρείας αναγκάζονταν να καταφύγουν σε δανεισμό, για να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις.¹³ Φυσικά, δεν απουσίαζαν –αν και ήταν πολύ λιγότερες– οι οικονομικά εύρωστες γυναίκες οι οποίες ως διαχειρίστριες της περιουσίας τους παρουσιάζονται να δανείζουν άλλους. Έτσι, στα 10 δάνεια που καταγράψαμε, μόνο τρεις γυναίκες εμφανίζονται να δανείζουν, ενώ οι υπόλοιπες επτά είχαν ανάγκη από χρήματα και δανείζονται. Τα δάνεια που έχουν εντοπιστεί, είναι όλα άτοκα και «εις χάριν φιλίας», σύμφωνα με τη σημείωση του νοταρίου. Στη συνέχεια, διαπιστώθηκε ότι από τις 54 συνολικά περιπτώσεις διακανονισμού εξόφλησης χρεών, οι 30 από αυτές αφορούσαν σε γυναίκες χρεωφειλέτριες και 24 σε γυναίκες στις οποίες επιστρέφονταν τα οφειλόμενα. Σημειωτέον ότι σε κάποια από αυτά τα συμβόλαια η συμφωνία πραγματοποιείτο αποκλειστικά μεταξύ γυναικών.

¹¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Σ114, ό.π., φ. 118r.

¹² Στο ίδιο, φάκ. Β96, ό.π., φ. 48v και στο ίδιο, φάκ. Σ114, ό.π., φ. 13v.

¹³ Βλ. ενδεικτικά πράξεις δανείων στα κατάστιχα των νοταρίων στα Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Β96, ό.π., φφ. 170v-171r, 171r, 172r. Στο ίδιο, φάκ. Σ114, ό.π., φφ. 65r, 279v. Στο ίδιο, φάκ. Κ248, ό.π., βιβλίο 1, φ. 80v.

Σε άλλες περιπτώσεις τα χρέη του νεκρού συζύγου μεταβιβάζονταν στη χήρα. Αντιστοίχως, τα παιδιά αναγκάζονταν να επωμιστούν τα χρέη της νεκρής μητέρας τους. Ως κληρονόμοι πάλι οι γυναίκες μπορούσαν να λάβουν εκείνες την επιστροφή των δανείων που είχαν συνάψει οι αποθανόντες συγγενείς τους. Η αποπληρωμή των οφειλομένων ήταν δυνατόν αντί χρημάτων να γίνει σε είδος. Έτσι, ο κυρ Στέλιος Ροδίτης, στις 14 Νοεμβρίου 1604, εξόφλησε το χρέος των 12 ταλίων της νεκρής του μητέρας προς την κυράτζα Κατερούτζα δίνοντας μία φοράδα.¹⁴ Σε μια άλλη περίπτωση, στις 24 Μαΐου του 1515, η χήρα Μαρία Λούντζη έλαβε πίσω τα ενέχυρα τα οποία είχε δώσει στη χήρα Αρχοντού, Εβραία, δίνοντας 2 δουκάτα, ενώ ακόμα της όφειλε 1,5 δουκάτο.¹⁵ Πρόκειται ίσως για συνήθη διακανονισμό εξόφλησης χρέους, στη δική μας περίπτωση προς Εβραία ενεχυροδανείστρια.

Στα συμβολαιογραφικά κατάστιχα της κερκυραϊκής υπαίθρου καταχωρίζονται ως επί το πλείστον καλλιεργητικές συμβάσεις στις οποίες λαμβάνουν ενεργά μέρος γυναίκες. Μια συχνή μορφή τέτοιας σύμβασης είναι το σολδιάτικο το οποίο είναι η παραχώρηση αγροτικού συνήθως ακινήτου σε κάποιον για εμφύτευση έναντι ετήσιας αντιπαροχής. Ο κάτοχος του σολδιάτικου ήταν δυνατόν να το κληροδοτήσει και σε άλλα πρόσωπα. Σε αυτή την κατηγορία καταγράφηκαν 47 συμβολαιογραφικές πράξεις. Στις 36 από αυτές οι γυναίκες παραχωρούν χωράφια, ελαιόδενδρα, αμπέλια κ.λπ., ενώ στις υπόλοιπες 11 αναλαμβάνουν την καλλιέργεια αυτών. Η σύναψη των παραπάνω πράξεων γίνεται είτε αποκλειστικά από τις ίδιες είτε από κοινού με τον σύζυγο ή τα αδέρφια τους. Το σολδιάτικο όμως αφορά και σε οικήματα, μύλους, σπίτια κ.λπ. Και στην περίπτωση αυτή επισημαίνονται γυναίκες να συνάπτουν παραχωρητήριες συμβάσεις για σπίτια. Στις 7 Φεβρουαρίου 1604, για παράδειγμα, παραχωρήθηκε από τη μοναχή «κυρία Μαγδαληνή ένα παλαιό σπίτι σύντα με ήμισο κλίμα ως σολδιάτικο στὸν κύρ Βίτζο Μπράτο πὸν θὰ τῆς πληρώνει πάσα ἐσχάτη Αὐγούστου γαζέτες 25 καὶ ἔμπατίκιο 25».¹⁶

Οι γυναίκες συχνά προέβαιναν στην ενοικίαση των αγροτικών ή αστικών ιδιοκτησιών τους. Από τις 70 συνολικά πράξεις που εντοπίστηκαν, μόνο σε δέκα από αυτές εμφανίζονταν οι ίδιες ως ενοικιάστριες. Με τον όρο πάκτωση ή ενοικίαση αναφέρεται η περιορισμένου χρόνου παραχώρηση ιδιοκτησίας προς τον ενοικιαστή. Η διάκριση ανάμεσα στις δύο έννοιες δεν είναι πάντα σαφής. Ο όρος ενοικίαση χρησιμοποιείται συνήθως για παραχώρηση σπιτιών ή εργαστηρίων. Συναντήσαμε 10 τέτοιες περιπτώσεις. Σε

¹⁴ Στο ίδιο, φάκ. Σ114, ό.π., φ. 118r, φ. 243r.

¹⁵ Στο ίδιο, φάκ. 4, υποφάκελος 7, διάφοροι συμβολαιογράφοι, Πέτρος Αγαπητός, φ. 161v.

¹⁶ Στο ίδιο, φάκ. Σ114, ό.π., φ. 184v.

μία από αυτές, στη Λευκίμμη, στις 5 Ιουνίου 1659, η κυράτζα Σταματέλλα, χήρα του ποτέ Σπύρου Κανάκη, ενοικίασε στον τίμιο σερ Φραγκιά Καλλέργη, καπετάνιο στη Μέση Λευκίμμη, το ανώγειο και κατώγειό της για πέντε έτη.¹⁷ Το ενοίκιο θα ανερχόταν σε 20 τάλιρα τον χρόνο. Στην ίδια πράξη συμπεριλαμβάνεται και όρος, βάσει του οποίου ο ενοικιαστής όφειλε να επισκευάσει το σπίτι. Δεν υπήρχε πάντοτε διαχωρισμός του χώρου κατοικίας από τον χώρο εργασίας. Ο χώρος εργασίας αποτελούσε συχνά και μέρος της κατοικίας, καθώς πολλές φορές στο ίδιο κτήριο το ανώγειο χρησιμοποιείτο για κατοικία και το κατώγειο για εργαστήριο. Εντοπίστηκε, επίσης, μία περίπτωση ενοικίασης τριών εργαστηρίων «εις τὸ νέον ἐσώπολον τῶν Κορυφῶν» από δύο γυναίκες, τη Μαρούλα και την Έλενα Σοφιανού, οι οποίες τα ενοικίασαν στον μισέρ Ηλία Βούλγαρη για ένα χρόνο έναντι 21 ταλίων.¹⁸ Ο όρος πάκτωση αναφέρεται κυρίως στην ενοικίαση καλλιεργούμενης γης. Σε 63 πράξεις γυναίκες πακτώνουν χωράφια, αμπέλια, ελιές ή το μερίδιό τους από τα έσοδα προερχόμενα από τεταρτίες, σολδιάτικα κ.λπ. ή και την εκμετάλλευση ελαιοτριβείου. Μεγάλος είναι, συγχρόνως, ο αριθμός των πράξεων που αφορούν και σε άλλα είδη καλλιεργητικών συμβάσεων, όπως τεταρτίες και μισιακά. Τεταρτία αποκαλείται η παράδοση του ενός τετάρτου της παραγωγής στον κάτοχο της γης και μισιακό η καλλιέργεια του χωραφιού ή του αμπελιού εξ ημισείας με τον ιδιοκτήτη. Παρόμοια ίσχυαν και για τη μίσθωση ζώων. Οι γυναίκες διαδραματίζουν ενεργό ρόλο και σε αυτό το είδος των αγροτικών δοσοληψιών.

Μια άλλη κατηγορία συμβολαίων αποτελούν οι αγοροπωλησίες, 117 στο υπό εξέταση νοταριακό υλικό, και οι προπωλήσεις που ανέρχονται σε 65. Οι αγοραστές σε αρκετές περιπτώσεις ήταν συγγενείς (αδέλφια, γαμπροί κ.λπ.), αλλά και ιερείς. Οι γυναίκες εμφανίζονται να πωλούν μέρος της περιουσίας τους κυρίως όταν χηρεύουν. Προφανώς με τον θάνατο του συζύγου τους η οικονομική τους κατάσταση χειροτέρευε και για τον λόγο αυτό κατέφευγαν στην πώληση χωραφιών, σπιτιών και άλλης ακίνητης περιουσίας. Αξίζει να σημειώσουμε την περίπτωση της χήρας Μαργετούλας Μεταλληνού από την Κορακιάνα, η οποία, το 1772, εξαιτίας της ανέχειας, αναγκάστηκε να πουλήσει το σπίτι της στον Βασίλειο Τζιριγώτη.¹⁹ Στη συνέχεια η ίδια ενοικίασε αυτό το ίδιο σπίτι για δύο χρόνια και από ιδιοκτήτρια έγινε ενοικιάστρια. Σπανιότερα, οι έγγαμες γυναίκες εκποιούσαν προικιά ακίνητα που διέθεταν για να αντιμετωπίσουν π.χ. μια έκτακτη ανάγκη της πατρικής τους οικογένειας. Για παράδειγμα, το 1605 στην πόλη της Κέρκυρας, η κυράτζα Μαργαρέτα, έγγαμη, στην προσπάθειά

¹⁷ Στο ίδιο, φάκ. Β96, ό.π., φφ. 176v-177r.

¹⁸ Στο ίδιο, φάκ. Σ114, ό.π. και στο ίδιο, φάκ. Β96, ό.π., φ. 105r.

¹⁹ Στο ίδιο, φάκ. Β181, ό.π., βιβλίο 5, φ. 11v.

της να αποφυλακίσει τον πατέρα της κυρ Ανδρέα Πουλή, πούλησε μερίδιο της περιουσίας της.²⁰ Φυσικά δεν λείπουν οι γυναίκες που προέβαιναν σε αγорές. Εντοπίσαμε 17 τέτοιες πράξεις που συντάχθηκαν από εύπορες γυναίκες. Άλλοτε, όπως και οι άνδρες, σύναπταν συμβόλαια προπώλησεων αγροτικών προϊόντων: Κρασιού, λαδιού, ρακής κ.λπ., κυρίως κατά την εαρινή περίοδο.

Πολύ συχνά, για ποικίλους λόγους, όποτε προέκυπταν διαφορές, για να αποφευχθούν «κρίσεις και έξοδες» και περαιτέρω πολύπλοκες διαδικασίες, άνδρες και γυναίκες εξίσου κατέφευγαν στους διαιτητές. Αυτοί ήταν άτομα εμπιστοσύνης και έχαιραν υψηλής εκτίμησης, ήταν όμως πάντοτε άνδρες: Ιερείς, ευγενείς και γέροντες. Συνήθως κάθε πλευρά όριζε από έναν και σπανιότερα περισσότερους διαιτητές. Οι υποθέσεις που αναλάμβαναν οι διαιτητές, ήταν ποικίλες. Αφορούσαν σε κτηματικές διαφορές, διανομή περιουσιών, λειψοπροικίες, υποθέσεις διατροφής, διακανονισμούς για εξόφληση χρεών, ατυχήματα κ.λπ. Για τη λήψη των αποφάσεών τους συνέλεξαν μαρτυρίες των αντιμαχόμενων πλευρών αλλά και τρίτων. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν χωρίς να έχει δοθεί από πριν χρονική διορία η οποία κυμαινόταν από μία ημέρα έως κάποιους μήνες. Υπάρχουν και περιπτώσεις που δεν καταγράφεται στο νοταριακό πρωτόκολλο η κατάληξή τους, είτε επειδή οι πράξεις δεν έχουν σωθεί είτε επειδή δεν προχώρησαν οι διαδικασίες, ή ίσως η σχετική απόφαση καταγράφηκε από άλλον νοτάριο. Σχετικά με τη διευθέτηση διαφορών αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση δύο γυναικών που, τον Φεβρουάριο του 1605, ενεπλάκησαν σε διαμάχη μεταξύ τους μετά από τραυματισμό («κοπανία») της μίας από την άλλη στο χέρι· η απόφαση δόθηκε από τους δύο διαιτητές τρεις μέρες αργότερα στη μονή της Θεοτόκου των Βλαχερνών. Σύμφωνα με αυτή οι ερίζουσες «έποίησαν αγάπη», αφού προηγουμένως η τραυματισθείσα στο χέρι απέσυρε τη μήνυση μετά από την καταβολή αποζημίωσης.²¹

Γυναίκες εμφανίζονται, επίσης, ως εργοδότριες. Συχνά προσλάμβαναν άνδρες εργάτες για την καλλιέργεια χωραφιών, την εμφύτευση ή τη φύλαξη ζώων. Επιπλέον, εύπορες κυρίως γυναίκες, έχοντας στην κατοχή τους ναούς, όριζαν ιερείς, ψάλτες και διαχειριστές για τις εν λόγω εκκλησίες. Άλλοτε για την εκπαίδευση των παιδιών τους, γυναίκες κηδεμόνες κατέφευγαν στους νοταρίους και συνέτασσαν τις λεγόμενες συμβάσεις μαθητείας που καταγράψαμε σε πράξεις του 17ου αιώνα κυρίως. Σε αυτές προέβαιναν σε συμφωνία με ιερομόναχους/δασκάλους, προκειμένου αυτοί να διδάξουν έναντι αμοιβής στα άρρενα παιδιά τους τα «κοινά ή ιερά γράμματα», τη στοιχειώδη δηλαδή παιδεία της εποχής: Προπαιδεία,

²⁰ Στο ίδιο, φάκ. Σ114, ό.π., φ. 275v.

²¹ Στο ίδιο, φάκ. Σ114, ό.π., φ. 17v.

Οχτώηχο, Ψαλτήρι, Αποστόλους και εκκλησιαστική τάξη. Η διδασκαλία θα γινόταν σε καθορισμένο χρόνο έναντι συμφωνημένης αμοιβής. Σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως στην Κρήτη, απαντούν συχνά συμβάσεις μαθητείας, στις οποίες όμως οι μητέρες και κηδεμόνες ανηλίκων συμβάλλονταν με επαγγελματίες τεχνίτες, όπως τσαγκάρηδες, καλαφάτηδες, μπαρμπέρηδες κ.ά. για την τεχνική κατάρτιση των τέκνων τους.²²

Σπάνιες ήταν οι συμβολαιογραφικές πράξεις στις οποίες γυναίκες ασκούσαν επάγγελμα. Συνήθως ήταν υπηρέτριες, απασχολούμενες σε σπίτια ευγενών. Γονείς, κατώτερης κοινωνικής τάξης, κυρίως από την ύπαιθρο συναινούσαν στην εργασία των θυγατέρων τους, ηλικίας περίπου 10 ετών, σε οικίες ευγενών της πόλης. Η ανήλικη υποχρεωνόταν να παρέχει τις υπηρεσίες της για το διάστημα που είχε προκαθοριστεί (συνήθως 10 έτη), χωρίς να έχει δυνατότητα να εγκαταλείψει την οικία. Ο εργοδότης από την πλευρά του, εκτός της διατροφής και κάποτε της ένδυσης, συχνά αναλάμβανε την υποχρέωση να φροντίσει για τον γάμο της, ουσιαστικά να την προικοδοτήσει, έναντι των ετών της παρεχόμενης εργασίας.²³ Το ίδιο σπάνια ήταν η συμμετοχή των γυναικών σε εμπορικές εταιρείες με την ιδιότητα της επενδύτριας και ακόμη περισσότερο της πλοιοκτήτριας ή συμπλοιοκτήτριας. Τα κεφάλαια που διέθεταν, προέρχονταν κατά κύριο λόγο από μέρος της προίκας τους ή από κληρονομικό μερίδιο από τον σύζυγό τους.²⁴ Μία ασυνήθιστη σύμβαση σύναψε το 1794 η χήρα «κυράτσα Αναστασούλα Κορονάκη» με άλλους δύο άνδρες σε «συντροφία ραχοπουλιού».²⁵ Η εν λόγω γυναίκα πέρα από το μερίδιο που της αναλογούσε από τα κέρδη της ταβέρνας, συμφώνησε να εργάζεται και ως μαγειρίσσα εκεί με επιπλέον αποδοχές.²⁶

Μία από τις λίγες διαθέσιμες περιπτώσεις, για τις οποίες διαθέτουμε αρκετά τεκμήρια, ώστε να παρακολουθήσουμε περισσότερο συστηματικά την οικονομική δραστηριότητα μιας γυναίκας, αποτελεί το πρόσωπο της

²² Βλ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* τχ. 16-19 (1983-1984), σ. 71.

²³ Βλ., για παράδειγμα, Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Γεώργιος Ε. Ροδολάκης, Δήμητρα Π. Καραμπούλα, «Οι πράξεις του νοταρίου Καρουσάδων Κέρκυρας πρωτοπαπά Φιλίππου Κατωμέρη (1503-1507)», *ό.π.*, σ. 335. *Μαρτίνος Γεώργιος*, *ό.π.*, πράξη 41, φ. 9r.

²⁴ Βλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Θαλάσσιο εμπόριο στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (1496-1538)*, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2001, σσ. 174-175, 436. Χρυσικόπουλος Χρ. Μιχάλης, *ό.π.*, σ. 101.

²⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Α513 *ό.π.*, βιβλίο 10, φφ. 11r-12v.

²⁶ Ποικίλες, επιπλέον, επαγγελματικές δραστηριότητες γυναικών, όπως τροφοί, υφάντρες, βυρσοδέφες κ.ά., παρέχουν τα έγγραφα από την Κρήτη. Βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *ό.π.*, σσ. 73-75.

Μαρούλας Παπαδάτενας.²⁷ Η συχνότητα με την οποία το πρόσωπο αυτό απαντά σε έγγραφα του φακέλου Σ114 του νοταρίου Νικόλαου Σκιαδά είναι μοναδική σε όλο το νοταριακό υλικό που εξετάστηκε. Η κυράτζα Μαρούλα, «γυνή του ποτέ μισέρ Δημητρίου Παπαδάτου», δηλαδή χήρα από ανώτερη κοινωνική τάξη, ήταν κάτοικος της Παλαιόπολης, είχε παιδιά των οποίων όμως ο αριθμός δεν αναφέρεται στο κατάστιχο, και είχε έντονη παρουσία στην οικονομική ζωή της περιοχής. Η πρώτη παρουσία της Μαρούλας, με βάση τη χρονολογική ένδειξη των συμβολαιογραφικών καταλοίπων, εντοπίζεται στην πράξη που συντάχθηκε στις 23 Νοεμβρίου 1600, στην οποία εμφανίζεται να έχει πακτώσει τις ελιές του Καλοϊωάννη Ρόδη, με τον οποίο θα συνεχίσει τη συνεργασία και 4 χρόνια αργότερα.²⁸ Στην περιοχή του Πέλεκα φαίνεται να πακτώνει κατ' εξακολούθηση από διάφορους κτηματίες τα αμπέλια τους. Στην ίδια περιοχή η ίδια διέθετε και δικά της αμπέλια τα οποία άλλοτε παραχωρούσε ως σολδιάτικα (Μάρτιος 1605) και άλλοτε ως μισιακά.²⁹ Δεν είναι λίγες οι φορές που προαγόραζε κρασί από τους ίδιους ανθρώπους, με τους οποίους είχε προβεί στις παραπάνω συμφωνίες. Στο πλαίσιο των αγροτικών της ενασχολήσεων η συγκεκριμένη Κερκυραία διέθετε και βοοειδή.

Η Μαρούλα Παπαδάτενα ήταν μια γυναίκα με έντονη επιχειρηματική δράση. Πολλές πράξεις στις οποίες ήταν συμβαλλόμενο μέρος αφορούν σε αγοροπωλησίες προϊόντων, και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες. Το καλοκαίρι του 1601 αγόρασε τέσσερα βαρέλια ρακί,³⁰ ενώ άλλες φορές προαγόραζε λάδι, σιτάρι, κρασί και ρακί.³¹ Πέρα από τις αγορές προσέβαινε και η ίδια σε πωλήσεις δημητριακών, όπως σιτάρι και βρόμη.³² Κυρίως όμως την επέκταση της εμπορικής της δραστηριότητας δείχνει το συμβόλαιο στο οποίο εμφανίζεται να δίνει βλησίδι, δηλαδή κεφάλαιο 40 ταλίων, στον Ανδρέα Κουτρούλη, το οποίο αυτός θα επένδυε σε σανδάλι, (είδος πλοιαρίου) και στην ανανέωση του εμπορεύματός του.³³ Η κυράτζα Μαρούλα προσλάμβανε ανθρώπους που θα εργάζονταν στην υπηρεσία της, κυρίως αγωγιάτες και καλλιεργητές, στους οποίους, σύμφωνα με τις συμβάσεις εργασίας, παρείχε τροφή και ένδυση.³⁴ Οι παραπάνω δραστηριότητες της απέφεραν αρκετά χρήματα που της επέτρεπαν να παρέ-

²⁷ Για τη δραστηριότητα της συγκεκριμένης Κερκυραίας βλ. πιο αναλυτικά Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σσ. 111-113.

²⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., «Συμβολαιογραφικά», φάκ. Σ114, *ό.π.*, φ. 35r.

²⁹ Στο ίδιο, φφ. 35r, 277r, 279v.

³⁰ Στο ίδιο, φ. 63v.

³¹ Στο ίδιο, φφ. 12r, 86v, 123r, 129r, 148r, 186v.

³² Στο ίδιο, φ. 156v.

³³ Στο ίδιο, φ. 76v.

³⁴ Στο ίδιο, φφ. 13r, 54r, 158v, 172v.

χει στους συντοπίτες της δάνεια, και μάλιστα άτοκα.³⁵ Ενίοτε οι πράξεις αποκαλύπτουν τη φιλανθρωπική της δράση. Τις υποθέσεις της τις διευθετούσε η ίδια χωρίς πληρεξούσιο. Σύναψε ακόμα ένα προικοσύμφωνο της ψυχοκόρης της, Πούλως Καδάκη, από το χωριό Σωκράκι και μία εκτίμηση της προίκας της κόρης της, κυράτζας Γιόνας, η οποία ανερχόταν στο σημαντικό ποσό των 1.000 δουκάτων.³⁶

Συμπερασματικά, η δειγματοληπτική αυτή εξέταση μέρους του σωζόμενου αρχαιακού υλικού έδειξε ότι η γυναίκα της Κέρκυρας στους υπό εξέταση αιώνες συμμετείχε ενεργά άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο στην οικονομική ζωή, πεδίο στο οποίο δραστηριοποιούνταν κατά κύριο λόγο άνδρες. Με την πάροδο των αιώνων η αρχικά περιορισμένη παρουσία των γυναικών γινόταν περισσότερο αισθητή. Όταν διέθεταν χρήματα, ο ρόλος τους ήταν σαφώς εντονότερος, όπως διαπιστώνεται από την πολυποίκιλη δράση της Μαρούλας Παπαδάτενας. Οι ικανότητές της τής επέτρεψαν να διαχειριστεί την οικογενειακή της περιουσία μόνη της, χωρίς πληρεξουσίου ή την επέμβαση αρρένων μελών της οικογένειάς της. Βέβαια, η Παπαδάτενα αποτελεί μάλλον ιδιαίτερη περίπτωση και είναι η μοναδική στους φακέλους που μελετήθηκαν. Γενικότερα, παρά τον πατριαρχικό χαρακτήρα της οικογένειας στην εποχή την οποία εξετάζουμε, δεν έλειψαν οι δραστήριες γυναίκες που αγόραζαν, πωλούσαν, ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία είτε προσωπικά είτε εξουσιοδοτώντας άλλους. Οι δραστηριότητές τους αυτές εμφανίζουν πως είναι εσφαλμένη η γενικευμένη εντύπωση ότι οι γυναίκες δεν είχαν καμιά ενεργό συμμετοχή στην οικονομική ζωή.

³⁵ Στο ίδιο, φφ. 115v, 175r, 279v.

³⁶ Στο ίδιο, φφ. 81r και 178r.

«Paysans de l'île de Corfou», A. Farrugia, Editeur, Corfou.
Συλλογή Νίκου Α. Καράμπελα, Πρεβέζα.